

«Руководство для сельских пастырей» як джерело з історії повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства українських єпархій рпц

НАТАЛЯ БСЛІКОВА

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

У статті аналізуються тексти, що були опубліковані у журналі «Руководство для сельских пастырей» у період з 1860 по 1917 рр., з метою виявити ступень їхньої інформативності й доцільності використання у якості джерел щодо дослідження історії повсякденності сільського парафіяльного духовенства українських єпархій РПЦ у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст.

Щотижневий богословсько-публіцистичний журнал, що був орієнтований, у першу чергу, на парафіяльне духовенство, містив чисельні матеріали з історії, етнографії, педагогіки, природознавства, медицини, коментарі до поточних суспільно-політичних процесів, бібліографічні огляди, дорожні нотатки, побутові нариси, художні та публіцистичні твори. Незважаючи на наявність низки наукових розвідок із проблем розвитку церковної преси в Російській імперії, питання висвітлення повсякденного життя сільського православного священника на сторінках «Руководства» ще не привертало уваги з боку дослідників, й саме це обумовило актуальність цієї статті. У ході роботи усі наявні публікації із визначеної тематики були об'єднані у декілька груп за проблемно-хронологічним принципом, а саме: власне побутове життя священників та членів їхніх родин (родинні відносини, виховання дітей, домашній устрій, одяг і зовнішній вигляд, дозвілля тощо); матеріальне забезпечення парафіяльного духовенства; взаємини священника із парафіянами; місце сільського духовенства у суспільному житті та його позакультова діяльність; висвітлення побутового життя духовенства у світській літературі та матеріали комплексного характеру, що містили інформацію щодо низки вище означених проблем.

На основі здійсненого аналізу було зроблено висновок про високу інформативну спроможність матеріалів журналу «Руководство для сельских пастырей», можливість та необхідність їхнього використання при дослідженні проблематики повсякденного життя сільського духовенства українських єпархій Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: парафіяльне духовенство, історичне джерело, публіцистика, повсякденність, РПЦ.

«Rukovodstvo dlya selskikh pasturey» as a source on the history of everyday life in a rural parish clergy of the ukrainian eparchies of the russian orthodox church

NATALIA BIELIKOVA
(Vasyl' Stus Donetsk National University)

Purpose. The article is devoted to analyse of texts, which was published in the magazine «Rukovodstvo dlya selskikh pasturey» («Guide to rural pastors»), the identification of their degree of i of their informational content and suitability as sources for the study of the history of everyday life of the rural parish clergy of the Ukrainian eparchies of the Russian Orthodox Church in the Russian Empire of late XIX – early XX century

Approach. In the period 1860–1917 at the Kiev theological Seminary was a weekly theological and journalistic magazine «Rukovodstvo dlya selskikh pasturey». Is intended, in the first place, for parish clergy, it contained articles on history, ethnography, pedagogy, natural science, medicine, comments on current socio-political processes, bibliographic reviews, travel notes, and household essays, literary and journalistic works. Despite the presence of a number of scientific researches on the problem of the development of the Church press in the Russian Empire, the question of lighting the daily life of rural Orthodox priest in the pages of this publication has not attracted attention from researchers, and this has led to the relevance of this article. During the work, all the publications of a particular topic were combined in several groups according to the problem-chronological principle, namely: the actual everyday life of the priests and members of their families (family relationships, parenting, home life, clothing and appearance, leisure activities and the like); the material support of the parish clergy; the relationship of the priest to the congregation; the place of the rural clergy in public life and his activities outside the church; description of domestic life of the clergy in secular literature and materials of complex nature containing information on a number of issues.

Findings. On the basis of the conducted analysis, the conclusion was made about the high informative potential of the materials of the journal «Rukovodstvo dlya selskikh pasturey», the possibility and necessity of their use in the study of problems of everyday life of the rural clergy of the Ukrainian eparchies of the Russian Empire of late XIX – early XX century.

Key words: parish clergy, historical source, journalism, daily, ROC.

«Руководство для сельских пастырей» (РСП) – щотижневий богословсько-публіцистичний журнал, який видавався при Київській духовній семінарії за редакцією її ректора з 1860 по 1917 рр. [1]. Його засновниками були ректор, архімандрит Іоані-

кій (Руднев), інспектор, архімандрит Феоктист, наставники Ф. І. Лебєдинцев, Г. А. Ільїнський та інші [2]. Серед постійних авторів «Руководства...» були такі відомі православні письменники та дослідники як П. П. Розанов, С. Ф. Грушевський,

В. Ф. Певницький, П. В. й М. П. Руновські, О. М. Воскресенський, Є. М. Крижановський, С. С. Брояковський та інші.

Видання орієнтувалося передусім на сільське духовенство, але містило статті не тільки з питань церковних канонів та богослужбової практики, а й матеріали з історії, етнографії, педагогіки, природознавства, медицини, коментарі до поточних процесів, передусім, у сфері державно-церковних відносин, бібліографічні огляди, дорожні нотатки, побутові нариси, художні та публіцистичні твори, тобто все те, що мало допомогти священику гідно виконувати свою службу в інтересах пастви.

Проблема розвитку церковної преси в Російській імперії XIX – початку XX ст. вже досліджувалася науковцями А. Бойко [3] та К. Нетужилімовим [4]. Однак, їхні роботи, по-перше, не концентрували уваги саме на «РСП», а, по-друге, мали філологічну спрямованість. Більш детально проаналізував це видання, саме як джерело з певної проблематики, російський фольклорист А. Розов [5], який склав анотований тематико-бібліографічний вказівник етнографічних та фольклорних матеріалів, що публікувалися у «РСП». Проте проблематика повсякденного життя православного священика на сторінках цього видання ще не привертала уваги з боку дослідників, й саме це обумовило актуальність цієї статті. Отже, метою роботи є аналіз текстів, що публікувалися у журналі «Руководство для сільських пастыррей», виявлення ступеня їхньої інформативності й доцільності використання у якості джерел для дослідження історії повсякденності сільського парафіяльного духовенства

українських епархій РПЦ у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст.

Публікації з визначеної нами тематики за проблемно-хронологічним принципом можна об'єднати у декілька груп, а саме: власне побутове життя священиків та членів їхніх родин (родинні відносини, виховання дітей, домашній устрій, одяг і зовнішній вигляд, дозвілля тощо); проблема матеріального забезпечення духовенства; взаємини священика із парафіянами; місце сільського духовенства у суспільному житті та його позакультова діяльність; висвітлення побутового життя священнослужителя у світській літературі. Необхідно зазначити, що певні матеріали (скажімо, мемуари або дорожні замітки) містили комплексну інформацію щодо низки проблем, тому були віднесені до окремої групи.

Перший тематичний блок розпочинається з нарису «Вдова сільського священика» (1860) [6], у якому узагальнено відтворено життєвий шлях жінки з духовного стану – з дитинства до вдівства, наведено характерні особливості побутового життя родини священика. У статті «Домашнє виховання дітей духовного звання» (1861) [7], що підписана П. Р.², автор

² Під таким псевдонімом в «Руководстві» писали: 1. П. П. Розанов – згідно із словником І. Масанова (Масанов І. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – Т. 2. – М., 1957. – С. 325. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://febweb.ru/feb/masanov/map/0.htm>); 2. Священик П. Р., село Ключище – вірогідно, це П. В. Руновський (Руновський), постійний автор «Руководств-

аналізує стан домашнього виховання синів священно- та церковнослужителів. Він вважає, що сільський священник, зайнятий требовиконанням або сільськогосподарськими справами, має мало часу для правильного виховання дітей, до того ж «...книги й журнали, так необхідні у цій справі, важко доступні для нього з-за мізерності матеріальних його коштів» [8]. Говорячи про недоліки виховання, автор також згадує родини священників, де хлопчики, тісно спілкуючись із селянськими дітьми, засвоюють звички «грубого селянського побуту».

Робота «Нотатки про побут сільського духовенства у південно-західному краї Росії у порівнянні із побутом його у внутрішній Росії» (1870) [9] підписана П. Р. Автор констатує, що історично склалося так, що духовенство південно-західного краю за своїми побутовими особливостями ближче до дворянства, ніж до селянства, як-то духовенство середньоросійське. Значна його частина, крім узаконеної пропорції церковної землі, володіє ще й приписними землями у кількості від 50 до 100 десятин, що були даровані ще за уніатських часів. Характеризуючи священника як працелюбного й старанного хазяїна, який з ранку у полі, автор одночасно зазначає, що із плугом чи

ва». Слід зазначити, що у журналах рідко вказувалося місце служби кореспондентів (виключення, робили, але також не завжди, для священнослужителів або лікарів), багато з авторів вказували лише ініціали або просто підписувалися: Ієрей, Сільський священник, а іноді взагалі була відсутньою інформація про автора.

косою, як середньоросійського, його майже не можна побачити. Маючи більше часу для читання, він нерідко у поле виїздить з книгою, й зробивши розпорядження, читає, відриваючись тільки для спостереження за ходом роботи. Далі автор розповідає про наявність обслуги у домі священника, й про величання його «паном-добродієм» селянами, й звичай цілування руки при зустрічі. Після опису внутрішнього устрою будинку (2–3 кімнати, вітальня з фортепіано навіть у небагатих священників, часто – кабінет для священника), автор пише, що комфортабельному устрою житла відповідає й певна світськість звичок місцевого сільського духовенства. Він зупиняється на колі спілкування священства, описує зібрання у домах священників, де мають місце гра у карти, бесіди на суспільно-політичні та інші теми, танці під фортепіано, на якому грає донька хазяїна. Підкреслює автор й суттєву відмінність у підходах до виховання та освіти дітей.

У нарисі К. Д. «Дружина священника – парафіяльна матушка» [10] автор створює певною мірою ідеалізований портрет дружини священника південно-західного краю – його помічниці, яка моральним прикладом для парафіян виступає, грамоті та рукоділлю їх навчає, на хрестинах та свадьбах – помічниця й радниця, на медицину розуміється – має домашні засоби й аптекарські ліки, чим допомагає парафіянам. За це останні приносять їй продукти та дарують або продають їх недорого. Невеликий текст під назвою «Сторінка з мого щоденника», підписаного З. (1878) [11], містить опис побутових моментів (приймальня-вітальня у хаті священника, наявність кухарки, мату-

шка, яка займається рукоділлям). У номерах 2 та 3 за 1879 р. розміщено матеріал [12], в якому йдеться про полеміку, що виникла на сторінках низки церковних видань щодо переходу духовенства (поза службою у церкві) до світського, «мирського» одягу.

Номер 2 за 1885 р. містить проект плану й фасаду церковного будинку [13]. Згідно з ним, будинок священика мав бути двоповерховим (хоча автор зазначає, що у бідній парафії можна обмежитися й одноповерховим) й включати кабінет, їдальню, прийомну кімнату у справах службових та для начальства, що приїздить, передню, комору, кухню, дитячу та спальню.

У статті «Зовнішня пристойність священика» (1885) [14] автор виступає проти спроб модернізувати зовнішній вигляд та одяг духовенства, відстоюючи точку зору, що традиційний одяг виокремлює священика з широкого загалу й вселяє повагу до особи духовного звання. Цікавим є опис молодих священиків, чие франтівство він засуджує: «У них підстрижене волосся, підрізана борода, ряса якогось незвичайного кольору...й укорочена проти звичайної форми, з-під ряси видніються випущені на чоботи брюки, не завжди чорні,...над рясю – широкі накрохмалені комірці, у них не застібнута ряса на груди... а навмисно відвернена, відвернені й рукава ряси, завужені проти інших; й там, й тут блищить яка-небудь яскрава шовкова оторочка чи підкладка; у руках замість трості священицької маленька паличка, яку носять світські люди, на голові шляпа з модного магазину» [15].

У статті «Домашні заняття священика» (1885) [16] В. Певницький пі-

сля загальних міркувань щодо того, чим має займатися священик у вільний від пастирських обов'язків час (вивчати досягнення богословської науки, духовну літературу, знайомитися з історією, філософією, філологією, природничими науками, писати проповіді, церковно-історичні твори), пише про реально існуючу проблему – недостатність доступної для священиків літератури, оскільки бібліотек – замало, а коштів на придбання книг у священика, який має забезпечувати родину, не вистачає.

Інформативним є матеріал «Що читає наше духовенство?» (1885) [17] священика В. Афонського, який викриває тих своїх колег, які замість духовної літератури читають світські журнали, такі як «Неделя», «Гражданин», «Нива», й у приватних бесідах торкаються не догматичних питань, а прочитаних романів і життєвих справ.

Стаття Л. К-ського «Неповага священиків свого священного стану» (1885) [18] стосується рішень з'їзду преосвящених південно-західного краю, на якому серед іншого обговорювалися недоліки у служінні православних пастирів. Серед них – намагання частини священиків відмовитися від традиційного одягу та зовнішнього вигляду (на користь світського), гра у карти, паління, такі світські розваги як концерти, театр, полювання, а також дозвіл на порушення церковних правил (наприклад, не дотримання посту) членами родини священика.

Невелика стаття «Прислуга у побуті сільського священика» (1887) [19] містить інформацію про наявність прислуги в домі священнослужителя та про труднощі при її наймі. У статті «Домашнє виховання

дітей пастиря як необхідна умова успіху подальшого виховання їх у духовній школі» (1887) [20] йдеться про такі проблеми пастирського середовища як потяг до світськості, франтівства, моди, «барства», що проявляється у намаганні відмовитися від традиційного зовнішнього вигляду. При такому захопленні світськістю у родині священника діти з малих років привчаються володіти рушницею, розвивають у себе смак до світських розваг. Автор підкреслює, що неодноразово чув про пастирів південно-західного краю, які не соромляться ходити на полювання. Серед дурних схильностей названі тютюнопаління, гра у карти, прихильність до світських звеселянь, недотримання посту тощо.

Інформативним є нарис Г. Недетовського «Із спостережень священника за своїми парафіянами» (1889) [21], який містить не тільки текст бесіди щодо релігійно-моральних настроїв парафіян, але й опис побутових моментів – частування у домі священника, поведінки й зовнішнього вигляду матушки, бібліотеки священника, спілкування між батюшкою та його дружиною.

Автор статті «Щодо носіння волос священнослужителями» (1902) [22], відстоюючи традицію носіння довгого волосся священнослужителями, виступає проти існуючих негативних варіантів цього, а саме – неохайного волосся, або навпаки – чепурного, пишно закрученого, яке священник постійно причісує й поправляє, навіть на амвоні. Крім того автор вважає, що носити волосся у косиці священник може для зручності – але тільки вдома, а виходити до чужих у подібному вигляді, здійснювати тре-

бовиконання він не повинен (хоча на практиці – це часто зустрічається).

У статті «З питання про одяг священників» (1904) [23] висвітлюються результати обговорення питання сучасного костюма духовенства, яке було ініційовано наприкінці 1903 р. редакцією журналу «Церковный вестник». Дуже цікавими є наведені міркування учасника обговорення священника В. М. щодо переваг одягу священника над світським костюмом: дешевизна (наведені конкретні дані у карбованцях), відсутність необхідності гнатися за модою, можливість для матушки зшити із старих ряс та підрясників обнов для діточок («Митеньке пальтецо, и Ванечке – брючки, и Манечке пальтецо и кофточку, и Лизочке накидочку»), й навіть для прислуги («так как к нам в прислуги идет самая бедная»).

Другий блок проблем, що розглядалися у «РСР», стосується проблематики матеріального забезпечення парафіяльного духовенства та заходів щодо його покращення. У статті священника П. Лебединцева (1860) [24] характеризуються джерела забезпечення духовенства – утримання за рахунок землеробської праці на відведених ділянках; добровільні пожертвування від парафіян продуктами; грошові доходи від виконання молитвословів і треб; жалювання (з 1842 р.).

У статті «З питання щодо засобів утримання духовенства» (1861) [25] Д. Пономарьов доводить недостатність існуючих засобів, зокрема требовиконання, для утримання священника та його родини (для цього він наводить приблизну вартість різних видів треб й рахує приблизний річний прибуток середньої парафії).

Активізації обговорення на сторінках «Руководства» проблеми матеріального стану духовенства сприяла робота Особливого присутствія щодо вишукування способів до більшого забезпечення побуту духовенства, яке було створено за Височайшим повелінням від 28 липня 1862 р., та Комітету щодо покращення побуту духовенства.

У статті «Священик як сільський господар» (1862) [26] автор відстоює точку зору, згідно з якою заняття священиків сільським господарством є корисним і доцільним як з матеріального боку (оскільки є одним з головних джерел забезпечення), так і з моральної (спільні інтереси дають можливість священику краще знайомитися з парафіянами, їхнім побутом та інтересами, займатися їхньою освітою й вихованням). Цікавим є зауваження автора про відмінності певних практик у різних регіонах. Так, ходіння священика по хатах парафіян за зборами (продуктами, грішми), яке часто приймає викривлені форми («священик, що знаходиться у матеріальній залежності від парафіян, стає більш поблажливим до їхніх прохань та слабкостей»), є більш поширеним у великоросійських губерніях, ніж у південноросійських. У № 7 за 1863 р. був надрукований матеріал, підписаний С. Г. Л.в.ц.к.й [27], в якому автор висловлює свою незгоду із положеннями вищезгаданої статті: він пише про ненадійність та недостатність утримання за рахунок землеробства, згадує ситуації, коли священик, не маючи ані обслуги, ані худоби, вимушений віддавати своє поле парафіянам для обробки із половини, що не забезпечує йому річної провізії й призводить до зубожіння. Автор також згадує факти майнової нерів-

ності серед священиків, а також проблемами, які виникають під час зміни священиком однієї парафії на іншу, коли він змушений залишати усе своє господарство й переселятися на нове місце.

У статті «З питання про поліпшення матеріального побуту духовенства» (1863) [28] її автор доходить висновку, що для духовенства більш корисним буде поліпшення вже існуючих доходів (від нерухомого майна, десятини, требовиконань), а не перехід до утримання тільки за рахунок жалування. У матеріалі міститься корисна інформація щодо статей витрат сільського священика, підраховано, скільки коштів необхідно йому мінімально для виживання, й звідси – скільки коштів держава має виділяти на утримання за рахунок жалування усього духовенства імперії.

У роботі «З питання щодо церковних земель й сільського господарства духовенства» (1863) [29] П. Р. доводить, що за умови позбавлення священиків землі, сільські парафії мають збирати суму у 700–1200 карб. для утримання свого духовенства, що є неможливим для селян у силу нерозвинутого характеру грошового обороту серед них. Автор наполягає, що найбільш вигідним для духовенства хліборобських регіонів є збереження земельних наділів й заняття сільським господарством.

Невелика замітка «Поліпшення утримання причтів православного духовенства особистим пожертвуванням власників» (1865) [30] висвітлює спробу графа О. Бобринського із дружиною покращити матеріальне утримання духовенства своїх маєтків у Черкаському та Чигиринському повітах Київської губернії шляхом

призначення йому додаткового грошового утримання. Стаття «На чому зупинилося Конотопське земство у справі забезпечення парафіяльного духовенства жалуванням за требовиконання» (1880) [31] є спробою аналізу сильних та слабких сторін проекту земства щодо переведу приходського духовенства на жалування.

Автор статті «Сучасний стан питання про покращення матеріального побуту духовенства» (1881) [32] відстоює точку зору, що плідність пастирської діяльності можлива тільки при відповідному матеріальному забезпеченні духовенства. На основі офіційних документів, а також матеріалів періодики, автор аналізує зміни, які відбулися у цій сфері; визначає у якості головної причини затягування із вирішенням проблеми – значущість грошових витрат; характеризує різні шляхи, якими намагалися поліпшити матеріальний стан духовенства (скорочення кількості парафій за рахунок їхнього укрупнення, створення на місцях товариств взаємного страхування, окружних попечительств, емеритальних кас, заміна обов'язкової платні за требовиконання гарантованим утриманням або жалуванням від парафіян тощо) та оцінює їхні наслідки, наводить конкретні дані щодо окладів духовенства у різних епархіях. Увага приділена також проблемам забезпечення духовенства житлом та пенсіями. Головна ідея статті священика І. Граціанського (1884) [33] – це обґрунтування необхідності для священика займатися сільським господарством як основної можливості покращити свій матеріальний побут.

Священиком С. Брояковським підіймається ще одна проблема, яка, очевидно, була актуальною у цей час

– переміщення священиків з парафії на парафію з матеріальних міркувань (1887) [34]. Й хоча автора турбує, передусім, моральний бік цього, з тексту можна дізнатися про певні аспекти матеріального забезпечення священиків (наприклад, про залежність казенного жалування від класу парафії).

Стаття П. Руновського (1887) [35] є достатньо емоційною відповіддю на статтю «Сповідь священика», яка була оприлюднена у журналі «Ежендельное обозрение» за 1887 р., й містила нарікання молодого священика на погіршення його матеріального становища: у перший рік свого служіння він отримав разом із казенним жалуванням (далі ми дізнаємось, що воно складає 103 крб. і є незмінним) – 409 крб.; за другий – 382 крб.; і за третій планує отримати – 170 крб. Причиною цього став закон, згідно з яким парафіяни мають платити за треби не стільки, скільки батюшка скаже, а скільки побажають. Як наслідок – парафіяни зменшили плату за треби. Крім загальних міркувань П. Руновського про необхідність зосереджуватися на моральних аспектах служіння, у матеріалі можна знайти інформацію щодо кількості обов'язкових потреб на рік, їхню традиційну вартість, можливості покращити матеріальний стан за рахунок виконання необов'язкових потреб. У наступній статті цього ж автора (1887) [36] міститься оцінка реальної ситуації, згідно з якою усі сподівання священиків на покращання їхнього матеріального стану зі сторони, є «химерою із химер», що для поліпшення найближчим часом немає ніяких міцних підстав, й не потрібно вдаватися до ілюзій. Необхідно миритися з існуючим порядком речей і

жити, передусім, за рахунок добровільної винагороди священику за його труди з боку його парафіян.

Матеріал, який був опублікований у № 19 за 1892 р. [37], є передруком статті з «Церковного Вестника». У ньому коротко аналізуються спроби вирішення питання матеріального забезпечення парафіяльного духовенства протягом XIX ст.

У своїй статті (1900) [38] В. Пський дискутує з противниками «казенного жалування» для священнослужителів. Він вважає, що в умовах зuboжіння селянства, можливості існування священиків за рахунок натуральних зборів з селян та плати за треби різко скорочуються. Він говорить про неприпустимість матеріальної залежності священика від парафіян, як через принизливий стан, у якому вони опиняються, коли примушені ходити по дворах й майже жебракувати, принижуючи свій авторитет, так і через неможливість для священика викривати певні суспільні вади, оскільки це може викликати незадоволення та позбавити його та його родину шматка хліба. Пастир, який знаходиться у повній матеріальній залежності від своїх «пасомих» не може діяти із владою й авторитетом. У випадку із платою за требовиконання ситуація є ще більш складною – оскільки при цьому грошовій оцінці й оплаті підлягають релігійно-молитовні акти та дії богослужбні; це ображає релігійні почуття й породжує звинувачення священиків у здирицтві.

У статті С. Брояковського (1903) [39] аналізуються існуючі на початок XX століття форми матеріального забезпечення вдів та сиріт православного духовенства і пропо-

нуються засоби для його покращення.

У статті священика М. Варвинського (1904) йдеться про посилення серед членів сільських причтів тенденції просити місць при церквах міст [40]. Головною причиною цього визначено незадовільний стан матеріального забезпечення духовенства та деякі інші причини, що впливають із нього.

Матеріал «Судження духовної преси про матеріальне забезпечення духовенства» (1906) [41] є аналізом поглядів духовенства на цю проблему, що були викладені у «Єпархіальних відомостях» різних єпархій. Зазначається, що серед священиків є захисники існуючого стану справ, які вважають, що звичай користуватися доброхотними дарами несе велику користь при істинно пастирському відношенні до нього, й відмовлятися від нього не слід. Більше того, ця група вважала, що отримання жалування поставить священика в один ряд із чиновником чи ремісником, що є неприпустимим. Однак прихильників переводу священиків на виплату окладів – значно більше. В аспекті обговорення необхідного розміру жалування у статті наведено цікаві дані щодо статей доходів й витрат священиків, а також висвітлюються пропозиції із обґрунтування суми, яку мають отримувати священнослужителі; того, хто має платити священикам і джерел їх фінансування (державна казна, попечительства або парафіяльні громади, земства, церковні фонди). Достатньо активно обговорювалося й питання щодо причтової землі й необхідності для священика займатися господарством. Питання поліпшення матеріального забезпечення духовенства опосередко-

вано підіймається у низці інших матеріалів, в т. ч. щодо взаємин із селянами з приводу плати за треби, заняття священників сільським господарством, бджільництвом тощо.

Наступний блок матеріалів стосується взаємин священника із парафіянами. Матеріал «Уривки з мого щоденника» (1877) [42] містить спогади священника А. Левашова щодо його спілкування з селянами (наприклад, з приводу російсько-турецької війни або читання книжок). Коротко автор згадує про свої можливості долучатися до преси (може виписувати тільки «РСП», та й то за церковний кошт. Новини щодо воєнних дій він може почерпнути зі щотижневої московської газети «завдяки милості одного пана», що живе за десять верст, і яка доходить до священника «через треті – четверті руки»).

У редакторському матеріалі під назвою «З путьового щоденника» (1879) [43] подана розповідь священника В-ської єпархії щодо серйозного конфлікту між священником і селянами, який виник після підвищення плати за треби. Цікаві дані (душевні переживання молодого священника щойно прибулого до парафії, його взаємини із селянами) містяться у матеріалі «З щоденника сільського священника» (1880) [44], який був підписаний П. Р., село Ключиші.

Матеріал священника І. Зубова «З розмови священника з селянином про плату за треби» (1884) [45] має форму відповіді на питання селянина «чи не є гріхом брати за хрещення 5 копійок, за брак – 3–5 карбованців»; що «священники беруть й з живого та з мертвого». Автор вказує на справедливість того, що священник бере плату за свою, часто важку, працю, оскільки йому необхідно годувати родину,

виховувати дітей, до того ж кожна праця має оплачуватися (він пише, що усі, хто служить, отримують свою платню, й тільки священники мають жити жебрацьким подаянням, та й при цьому їх піддають різноманітним наріканням).

Лист сільського священника Р. (1885) [46] описує конфліктну ситуацію, що виникла між новопризначеним у село священником Р. та регентом хору, якого підтримали завідувач училища та дирекція народних училищ. Конфлікт виник внаслідок заборони з боку священника виконувати під час богослужінь італійський партесний спів, до якого звикли й який бажали слухати парафіяни. Ображений священник, якого унаслідок цих подій лишили права бути законовчителем, намагається добитися справедливості, цим листом пояснюючи ситуацію й обґрунтовуючи свою моральну та юридичну правоту.

У статті «З нотаток сільського священника» (1894) [47] автор (підписано «Іерей») розповідає про свій позитивний досвід організації роботи у парафії, повне взаємопорозуміння із діаконом, який є добрим помічником священнику.

Нарис «Батюшка відпочиває» (1907) [48] містить спогади сільського священника щодо його спілкування із селянами та його роздуми з приводу народних поглядів на духовенство. Серед останніх достатньо поширеним є погляд на священника як людину майже дозвільну, байдикувату, таку, що постійно відпочиває.

Наступний блок складають матеріали, що стосуються проблеми місця сільського духовенства у суспільному житті, різних аспектів його позакультової діяльності. Головний зміст статті П. Р. «Сільські пастирі захід-

ного краю Росії як представники православ'я й російської народності» (1872) [49] зводиться до необхідності для пастирів зосередитися на діяльності з повного запровадження православ'я (тобто з ліквідації тих особливостей й рис місцевого православ'я, що є запозиченням з католицизму) та російської народності (тобто поширення російської мови серед парафіян). У матеріалі «Відношення сучасного духовенства до суспільства, з приводу кореспонденції «Киевлянина» «Полюбовні церковно-громадські суди» [50] піднімається питання щодо необхідності більш активної участі духовенства у суспільному житті. Йдеться не тільки про діяльність у новостворених земських закладах – з питань устрою й утримання народних училищ, богоугодних закладів та власне церков, а й про участь у судовій діяльності (зокрема, неофіційних «полюбовних церковно-громадських» судах).

У редакційному матеріалі, що був розміщений у № 4 за 1884 р. [51] міститься перелік діловодчих документів, що мав складати священник. Автор доходить висновку, що подібне обтяження священників, разом із необхідністю працювати в училищах та роз'їздами по віддалених селах поганими дорогами, залишають священнику мало часу для читання книг, отримання знань, розумового розвитку, а також для занять сільськогосподарськими роботами, без яких при малих коштах священник навряд чи може існувати.

Сільський священник П. Кокоулін у своєму матеріалі (1884) [52] доводить, що за умови вірної організації порядку требовиконання у парафії священник може поєднувати свої без-

посередні обов'язки із вчителюванням у церковно-парафіяльній школі.

Враховуючи, що між священниками, селянами та поліцією часто виникають суперечки з питань, хто буде виправляти дороги, мости та гаті на церковних землях, священник П. Заболотський (1885) пояснює це питання з посиланням на офіційне законодавство [53].

У матеріалі з № 15 за 1885 р. [54] йдеться про обов'язок парафіяльного духовенства складати відомості за півріччя щодо новонароджених дітей для розпоряджень губернських та повітових комітетів про щеплення проти віспи.

У наступній статті [55] її автор звертає увагу на необхідність для священника займатися соціальною діяльністю – просвітою (в агрономічній, медичній, родинній сферах), боротьбою з пияцтвом, забобонами тощо.

У редакторській замітці з № 7 від 1898 р. [56] йдеться про відкриття у листопаді 1897 р. в м. Чорнобиль священником с. Максимовичі Радомиського повіту Київської єпархії М. Яворським, однокласної церковно-парафіяльної школи з ремісничим відділенням для глухонімих дітей обох статей. Батько двох глухонімих доньок, священник Яворський з метою вивчення засобів й новітніх методів навчання й виховання таких дітей здійснив поїздку до Варшави, Москви та Петербургу, після чого створив школу з безкоштовним навчанням і дешевим утриманням.

У статті С. Брояковського «З нотаток парафіяльного священника» (1903) [57] наведено авторські роздуми щодо чисельних обов'язків священника (серед яких ознайомлення селян із урядовими рішеннями й по-

яснення їхнього змісту; виконання приписів різних державних установ – надання відомостей статистичних, географічних, історико-археологічних; робота у ЦПШ).

Окремо у цій самій групі можна виокремити матеріали щодо занять священників сільським господарством, бджільництвом та поширенням серед селян сучасних знань у цих галузях [58].

Проблематиці «Священик й медицина» також приділялася значна увага у «Руководстві». Серед матеріалів медичної спрямованості можна виокремити загальні статті, які обґрунтовують необхідність медичних знань для священників [59], статті, що пропонують нетрадиційні гомеопатичні методи лікування й адреси гомеопатичних аптек [60] та статті, які надають конкретну інформацію щодо окремих хвороб, особливо інфекційних, їхнього лікування та профілактики (можна помітити збільшення подібних публікацій під час спалахів епідемій) [61].

Крім того, у «Руководстві» також публікувалися матеріали, які опосередковано стосуються визначеної для дослідження проблеми повсякденності духовенства: це науково-популярні статті зі сфери природничих наук (священик мав виступати як наставник парафіян, надаючи їм сучасні відомості про довколишній світ), статті етнографічно-фольклорного спрямування (священик мав бути обізнаним у народних забобонах та віруваннях, щоб успішно боротися із ними) тощо.

Наступний блок складають матеріали стосовно висвітлення побутового життя духовенства у світській літературі [62]. Оскільки обсяг цієї статті обмежений певними рамками,

наведемо тут тільки один приклад подібної публікації з тим, щоб повернутися до цієї проблеми у подальшому. Так, достатньо інформативною є стаття «Старі та молоді священники» (1877) [63], у якій подана рецензія на повість О. Забитого «Вельно приїс-кивать», що була опублікована у вересневому випуску «Вестника Европы». Інтерес являє не стільки фабула твору (доля доньки померлого священника, якій «пріискали» нареченого, випускника семінарії без парафії, їхнє весілля й подальше життя), а міркування автора щодо типів священників: старих та нових, батьків та дітей. Він дає досить детальну порівняльну характеристику їхнього зовнішнього вигляду (одяг, взуття, зачіска), книг, які вони читають, якості проповідей, стилю поведінки у суспільстві, домашнього начиння, організації дозвілля, освіти для дітей тощо. Характерно, що автор статті зазначає правдивість порівняння у повісті старих та молодих священників, без перебільшень й насмішок над духовенством, знання побуту двох поколінь духовенства.

Останній виокремлений нами блок складають матеріали, у яких висвітлено майже усі вище визначені проблеми. У номері № 43 за 1861 р. містяться «Дорожні нотатки» [64], у яких можна знайти інформацію щодо житла священників, їхнього матеріального становища, а також познайомитися із думкою сільського священника про створення кас для забезпечення престарілих священників та сиріт духовного звання.

Матеріал В. Соколова «Із розповідей сільського священника» (1862) [65] містить міркування священника о. О-ра, з яким спілкувався автор щодо його взаємовідносин з

парафіянами та причтом. У тексті є дані про молебні ходіння по домах парафіян та розмір отриманої винагороди (2, 3, 5, 7 коп.), про матеріальні проблеми духовенства, що були пов'язані з існуванням незмінної роками невеликої платні за треби; присутні роздуми щодо необхідності тверезого способу життя для священника й причта, спроби обмеження пияцтва серед парафіян. Певну увагу приділив оповідач своїй діяльності у парафіяльній школі, де він впроваджував нові методи навчання («метод Золотова»), просвітницькій роботі серед дорослих, посередницькій діяльності з приводу складання уставних грамот.

У великому нарисі «З бесід з сільськими священниками» (1862) [66], що складається з чотирьох частин, автор описує свої мандрівні враження від спілкування з сільськими батюшками південно-західного краю. Він детально описує будинок священника о. Г. Л., до якого приїхав на хрестини, одяг гостей–священиків та їхніх дружин, особливості прийому, частування тощо, підкреслюючи відмінності й позитивні зміни у побуті священників за останні 20–30 років. Цікавим видається опис атмосфери цієї вечірки, бесід між священниками різного віку, тем, які вони обговорювали (серед останніх – спогади про роки навчання в духовних навчальних закладах; труднощі й досягнення у справі народної освіти; питання доходів священнослужителів (дається перелік джерел утримання з оцінкою їхнього значення, перераховуються існуючі треби й винагорода за них, ведеться суперечка про моральні аспекти практики брати плату за треби, йдеться про можливу відмову від неї й заміну її на інші джерела доходу)).

Автор згадує про веселі ігри молоді та розмови щодо господарства матушок. Серед розваг вечора – комічні розповіді про ляхів та жидів, що смішили гостей. Серед питань, з якими звернувся автор до присутніх, – обрання благочинного, рішення, яке викликало у священників позитивну оцінку.

Дуже інформативною є стаття Н. Плетньова «Моя випадкова зустріч у Лаврській чайній» (1879) [67]. Автор наводить свою бесіду із синами священника й паламаря з різних губерній південно-західного краю та з старим священником. Текст містить дані щодо матеріального стану духовенства різних регіонів, джерел його фінансування, взаємин із парафіянами тощо. Ще один матеріал Н. Плетньова «Три години у сільського священника» (1880) [68] є варіантом дорожніх нотаток: автор випадково опинився у домі сільського священника й описує внутрішній устрій цього житла, бесіду з священником з приводу джерел матеріального забезпечення духовенства й покращення його побуту, спілкування священника з бідним парафіянином.

У кількох номерах «Руководства» за 1888 р. міститься матеріал під назвою «Листи священника до доньки» [69]. У цих листах батько-священник спілкується із донькою, яка вийшла заміж за священника і разом із чоловіком оселилася у новій парафії. Листи містять поради молодому священнику та його дружині, як саме завоювати довіру пастви (праця священника порівнюється із працею педагога, оскільки народ – як мала дитина, до якої потрібно знайти підхід). Особливо підкреслює старий священник можливість матушки надавати медичну допомогу своїм парафіянам та

особистою поведінкою показувати селянам приклад гідного життя (як негативний варіант – згадується практика, коли матушка у пост готує для себе та своїх дітей окремих, скромний стіл). Цікаві відомості подані щодо зборів сирих продуктів, що проводить матушка двічі на рік у парафії (у листі йдеться, що вони мають назви «петрівка» та «новь» у Великоросії й «льоновальні» – у Малоросії), та про звичай, особливо поширений у південних та західних губерніях, збирати жінок у хаті священика для сумісної первісної обробки зібраного льону та вовни (за частування, яке пропонує матушка).

У 1909–1910 рр. журнал публікував мемуари професора КДА В. Ф. Певницького [70]. Вони містять автобіографічні відомості щодо дитячих років сина священика, взаємин у родині, системи виховання, спогади щодо навчання в духовному училищі, семінарії, духовній академії, щодо викладачів та колег, наводять чисельні дані побутового характеру.

Матеріал священика В. Петрякова (1910) [71] має форму спогадів, у яких створено, очевидно, дещо ідеалізований портрет старого сільського священика однієї з південних губерній (є дані щодо його способу життя, допоміжних занять, передусім, бджільництва, взаємин із селянами, методів боротьби з пияцтвом).

Отже, на основі вище викладеного можна зробити висновок про високу

інформативну спроможність матеріалів журналу «Руководство для сельских пастырей», можливість та необхідність їхнього використання при дослідженні проблематики повсякденного життя сільського духовенства українських епархій Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

SUMMARY. The article is devoted to analyse of texts, which was published in the magazine «Rukovodstvo dlya selskikh pasturey» («Guide to rural pastors»), the identification of their degree of informativeness and suitability as sources for the study of the history of everyday life of the rural parish clergy of the Ukrainian eparchies of the Russian Orthodox Church in the Russian Empire of late XIX – early XX century

Key words: parish clergy, historical source, journalism, daily, ROC.

РЕЗЮМЕ. В статті аналізуються матеріали, опубліковані в журналі «Руководство для сельских пастырей» с 1860 по 1917 гг., с целью выявить степень их информативности и целесообразности использования в качестве источника для исследования истории повседневности сельского приходского духовенства украинских епархий РПЦ в Российской империи конца XIX – начала XX ст.

Ключевые слова: приходское духовенство, исторический источник, публицистика, повседневность, РПЦ.

Примітки:

1. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати, 1703–1900 гг. (Материалы для истории русской журналистики): В 2 кн. – Репр. 1915 г. – М.: Лит. обозрение,

1995. – Т. 1 – С. 660. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/periodic/lb-abc/lb1/lb1-1643.htm>.

2. Краткая историческая записка о судьбах киевской семинарии / П. П. // Руководство для сельских пастырей (РСП). – 1917. – № 21. – С. 614.
3. Бойко А. Преса православної церкви в Україні кінця ХІХ–початку ХХ ст.: тематика і проблематика. – Дисертація на здобуття наукового ступеня д.філол. н. за спеціальністю 10.01.08 – журналістика. – Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2002.
4. Нетужилов К. Е. Формирование системы церковной периодической печати в России ХІХ – начала ХХ веков: историко-типологический анализ. Специальность 10.01.10 – журналистика. – Автореферат диссертации на соискание учёной степени д. филол. н. – СПб, 2010.
5. Розов А. Н. Этнографические и фольклорные материалы на страницах журнала «Руководство для сельских пастырей» (1860–1917 гг.). Аннотированный тематико-библиографический указатель [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/rozov1.htm>.
6. Вдова сельского священника // РСП. – 1860. – № 13. – С. 324–345.
7. Домашнее воспитание детей духовного звания / П. Р. // РСП. – 1861. – Т. 1. – № 10. – С. 253–267.
8. Там саме. – С. 263.
9. Заметки о быте сельского духовенства в юго-западном крае России сравнительно с бытом его во внутренней России / П. Р. // РСП. – 1870. – Т. 1. – № 15. – С. 509–522; № 16. – С. 554–562; № 17. – С. 589–601.
10. Жена священника – приходская матушка / К. Д. // РСП. – 1875. – Т. 3. – № 36. – С. 23–27.
11. Страница из моего дневника / З. // РСП. – 1878. – Т. 1. – № 8. – С. 240–242.
12. На статью под заглавием «К вопросу об одежде священников», помещенную в № 135 «Церковно-Общественного вестника» за прошлый 1878 год / П. З-ин // РСП. – 1879. – Т. 1. – № 2. – С. 29–45; № 3. – С. 77–83.
13. Проект плана и фасада дома для помещения сельского священника // РСП. – 1885. – Т. 1. – № 2. – С. 51–52.
14. Внешнее приличие священника // РСП. – 1885. – Т. 1. – № 8. – С. 203–219.
15. Там саме. – С. 217–218.
16. Домашние занятия священник / В. Певницкий // РСП. – 1885. – Т. 2. – № 28. – С. 265–282.
17. Что читает наше духовенство ? / В. Афонский, священник // РСП. – 1885. – Т. 3. – № 45. – С. 300.
18. Неуважение священниками своего священного сана / Л. К-ский // РСП. – 1885. – Т. 3. – № 51. – С. 473–481.
19. Прислуга в быту сельского священника // РСП. – 1887. – Т. 1. – № 3. – С. 73–79.
20. Домашнее воспитание детей пастыря как необходимое условие успеха дальнейшего воспитания их в духовной школе / Л. К. // РСП. – 1887. – Т. 2. – № 20. – С. 65–76.
21. Из наблюдений священника за своими прихожанами / Г. Недетовский // РСП. – 1889. – Т. 3. – № 50. – С. 459–468; № 52. – С. 538–544.
22. О ношении волос священнослужителями / А. Т. // РСП. – 1902. – Т. 1. – № 12. – С. 338–342.
23. По вопросу об одеждах священников // РСП. – 1904. – Т. 2. – № 35. – С. 450–456.

24. О способах содержания, коими пользовалось православное сельское духовенство в пределах Киевской губернии в XVIII веке и в первой половине XIX века – до 1842 года / П. Лебединцев, св. // РСП. – 1860. – Т. 1. – № 9. – С. 199–213; № 10. – С. 231–241.
25. По вопросу о средствах содержания духовенства / Д. Д. Пономарев // РСП. – 1861. – Т. 3. – № 48. – С. 451–466.
26. Священник как сельский хозяин / П. Р. // РСП. – 1862. – № 30. – С. 426–437.
27. По поводу статьи «Священник как сельский хозяин» // РСП. – 1863. – Т. 1. – № 7. – С. 173–189.
28. По вопросу об улучшении материального быта духовенства / С. С-кий // РСП. – 1863. – № 11. – С. 289–304.
29. По вопросу о церковных землях и сельском хозяйстве духовенства / П. Р. // РСП. – 1863. – Т. 1. – № 17. – С. 464–477.
30. Улучшение содержания причтов православного духовенства личным пожертвованием владельцев // РСП. – 1865. – Т. 3. – № 43. – С. 243–244.
31. На чем остановилось Конотопское земство в деле обеспечения приходского духовенства жалованием за требоисполнение / Св. А. П-ий // РСП. – 1880. – Т. 2. – № 36. – С. 12–22.
32. Современное состояние вопроса об улучшении материального быта духовенства / Н. П. // РСП. – 1881. – Т. 1. – № 3. – С. 65–84; № 5. – С. 133–146.
33. К вопросу об улучшении материального быта духовенства // РСП. – 1884. – Т. 2. – № 23. – С. 165–180.
34. Взгляд пастыря на перемещение пастырей из прихода в приход / С. Брояковский // РСП. – 1887. – Т. 1. – № 9. – С. 294–298.
35. По поводу пасторских жалоб на недостаточность материальных средств / П. Руновский // РСП. – 1887. – Т. 1. – № 10. – С. 335–347.
36. Повторение задов по вопросу о материальном обеспечении духовенства / П. Руновский // РСП. – 1887. – Т. 3. – № 45. – С. 291–301.
37. Что делалось и что возможно сделать для материального обеспечения приходского духовенства // РСП. – 1892. – Т. 2. – № 19. – С. 40–44.
38. К вопросу о материальном обеспечении приходского духовенства / В. П-ский // РСП. – 1900. – Т. 1. – № 18.
39. Об обеспечении вдов и сирот православного духовенства / С. Брояковский // РСП. – 1903. – Т. 2. – № 37. – С. 29–43.
40. По поводу современных стремлений членов сельских причтов просить себе места при городских церквях / М. Варвинский, свящ. // РСП. – 1904. – Т. 1. – № 6. – С. 165–174.
41. Суждения духовной печати о материальном обеспечении духовенства / Е. Р. // РСП. – 1906. – Т. 2. – № 28–36.
42. Отрывки из моего дневника // РСП. – 1877. – Т. 3. – № 48. – С. 451–459.
43. Из дорожного дневника // РСП. – 1879. – № 4. – С. 114.–122.
44. Из дневника сельского священника // РСП. – 1880. – Т. 3. – № 45. – С. 245–259.
45. Из разговора священника с крестьянином о плате за требы // РСП. – 1884. – Т. 2. – № 27. – С. 324–326.
46. Пастырские мытарства (письмо сельского священника) / Р. // РСП. – 1885. – Т. 3. – № 47. – С. 354–365.
47. Из записок сельского священника / Иерей // РСП. – 1894. – Т. 2. – № 18. – С. 18–23.

48. «Батюшка отдыхает» / С. А. В-ий // РСП. – 1907. – Т. 1. – № 6–7. – С. 411–419.
49. Сельские пастыри западного края России как представители православия и русской народности в крае / П. Р. // РСП. – 1872. – Т. 1. – № 14. – С. 513–524; № 15. – С. 536–545.
50. Отношение современного духовенства к обществу, по поводу корреспонденции «Киевлянина» «Полюбовные церковно-громадские суды» // РСП. – 1877. – Т. 2. – № 22. – С. 137–147.
51. Какие затруднения и неудобства встречаю причты и благочинные при составлении и доставлении статистических сведений в губернские статистические комитеты, и как могли бы быть устранены эти затруднения и неудобства // РСП. – 1884. – Т. 1. – № 4. – С. 68–76.
52. О совмещении сельским священником должности священнослужения с учительствованием в церковно-приходской школе / П. Кокоулин, сельский свящ. // РСП. – 1884. – Т. 3. – № 49. – С. 408–410.
53. Кому исправлять дороги, мосты и проч. на церковных землях? / П. Заболотский, священник // РСП. – 1885. – Т. 1. – № 9. – С. 259–260.
54. Ответ на предложенный редакции вопрос относительно доставления в земские уездные управы ведомостей о новорожденных детях и подлежащих оспопрививанию // РСП. – 1885. – Т. 1. – № 15. – С. 429–431.
55. Нужды прихода социальные как предмет почительности пастыря / В. П. // РСП. – 1887. – Т. 2. – № 27. – С. 315–322.
56. Заметка // РСП. – 1898. – Т. 1. – № 7. – С. 167–168.
57. Из записок приходского священника / С. Брояковский, свящ. // РСП. – 1903. – Т. 2. – № 20. – С. 77–83.
58. Необходимость для сельских священников с/х сведений / Н. Благоразумов, протоиерей // РСП. – 1884. – Т. 2. – № 31. – С. 411–418; О пчеловодстве как наиболее подходящем летнем занятии сельского духовенства // РСП. – 1895. – Т. 3. – № 37. – С. 45–50; По вопросу о распространении среди народа сельскохозяйственных знаний / Н. Г. // РСП. – 1896. – Т. 1. – № 1. – С. 11–16; Руководства по пчеловодству // РСП. – 1896. – Т. 3. – № 36. – С. 45–48.
59. Важное значение медицинских сведений для приходского пастыря // РСП. – 1879. – Т. 2. – № 23. – С. 143–148; № 27. – С. 265–272; Заметка о важном значении медицинских сведений для приходских пастырей // РСП. – 1880. – Т. 1. – № 3. – С. 85–86; Пастырские обязанности по охране приходов от болезней // РСП. – 1881. – Т. 1. – № 5. – С. 146–153.
60. К вопросу о народном здравии (посвящается вниманию земства и духовенства) / Федоровский // РСП. – 1884. – Т. 3. – № 39. – С. 109–120; № 40. – С. 156–165; Внимание пастырей, радеющих о народном здравии // РСП. – 1896. – Т. 1. – № 2. – С. 37–45.
61. Наставление против дифтерита // РСП. – 1879. – Т. 1. – № 5. – С. 149; Предохранительные средства против эпидемических болезней // РСП. – 1879. – Т. 1. – № 7. – С. 206–207; Что делать приходскому священнику в случае распространения чумной эпидемии // РСП. – 1879. – Т. 1. – № 9. – С. 233–244; Новое испытание Божие, ниспосланное на русскую землю // РСП. – 1892. – Т. 3. – № 39. – С. 77–84; В ожидании страшной гостыи /

- В. Пестряков, свящ. // РСП. – 1905. – Т. 1. – № 15. – С. 386–389; О чумной эпидемии / Городецкий, врач // РСП. – 1911. – Т. 1. – № 17. – С. 391–398; № 18. – С. 22–27; № 19. – С. 49–56; № 20. – С. 70–80.
62. Сочувствие светской журналистики / С. Гр-ский // РСП. – 1862. – Т. 1 – № 14. – С. 446–460; Домашний быт сельского священника по воззрениям современной беллетристики. «До-жил». Очерк. Отеч. зап., ноябрь, 1874 г. / Н. Калинин // РСП. – 1875. – Т. 1. – № 11. – С. 363–374; № 2. – С. 401–416; Изо дня в день. Записки сельского священника // РСП. – 1876. – Т. 2. – № 17–20, 25; Отрицательные типы в среде духовенства / Н. Калинин // РСП. – 1881. – Т. 3. – № 50. – С. 397–410; № 52. – С. 462–478; Взгляды светской литературы на духовенство / Д. Д-в // РСП. – 1882. – Т. 1 – № 5. – С. 109–129 тощо.
63. Старые и молодые священники // РСП. – 1877. – Т. 3. – № 44. – С. 291–300.
64. Путевые заметки // РСП. – 1861. – № 43. – С. 281–292.
65. Из рассказов сельского священника // РСП. – 1862. – Т. 2. – № 31. – С. 458–476; № 42. – С. 248–262.
66. Из бесед с сельскими священниками // РСП. – 1862. – № 43. – С. 296–316; № 45. – С. 363–382; № 51. – С. 588–608; № 52. – С. 643–657.
67. Моя случайная встреча в Лаврской чайной / Н. Плетнев // РСП. – 1879. – Т. 3. – № 48. – С. 334–346.
68. Три часа у сельского священника / Н. Плетнев // РСП. – 1880. – Т. 3. – № 52. – С. 464–472.
69. Письма священника к дочери // РСП. – 1888. – Т. 2. – № 18. – С. 19–28; № 19. – С. 50–59, № 20. – С. 91–95.
70. Мои воспоминания / В. Певницкий // РСП. – 1909. – № 13 – 52; 1910. – № 1–50.
71. Дела минувших дней (к вопросу о борьбе с вековым русским недугом) / В. Пестряков, св. // РСП. – 1910. – № 21. – С. 73–81.